

TVERDOTA GYÖRGY

„A fájdalom zsenije”

József Attiláról

1947-ben született Monokon. Irodalomtörténész, az ELTE BTK Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára.

¹Bálint György: *A fájdalom zsenije*. Pesti Napló, 1938. július 17., 34.
In: *Kortársak József Attiláról*. (Szerk. Bokor László, sajtó alá rendezte és jegyzetek Tverdota György.) Akadémiai, Budapest, 1987, 1153–1155.

²Szerb Antal: *Attila József*. Pester Lloyd, 1938. június 16. (reggeli kiadás), 15–16.
In: *Kortársak József Attiláról*, i. m. 1516.

A címet keretező idézőjel figyelmeztet arra, hogy a József Attilára olyannyira illő kifejezés nem az én leleményem. Bálint György jelentette meg az összegyűjtött versek első kiadása alkalmából írott kritikáját ilyen cím alatt, az életművet átítató szenvedést téve meg az érett költészet egyik legfőbb ihletőjévé. „József Attila életében és költészetében megtalálunk minden korszerű és örök csapást, a legkietlenebb proletársorstól az elme összeroskadásának kivédhetetlen rémségéig. Felölel mindenfajta szenvedést, társadalmi és egyéni, gazdasági és szerelmi, tudatos és tudattalan” — olvassuk a gondolatmenet kezdetén, amely később visszakanyarodik a szenvedés témájához: „Bűvös, hipnotizáló és gyakran ijesztő ez a költészet. És elejétől végig fájdalmas. »Nagyon fáj« — ez volt utolsó kötetének címe. Nemcsak a költészet zsenije volt, hanem a fájdalomé is. Bizonyos, hogy minden sokkal jobban fáj neki, mint másnak... Harminckétéves élete alkonyán már csak a fájdalomban látta a lét lényegét... Fáj ez, mint ahogy fáj minden egyéb. A szegénység fájdalma már régen az övé, nemcsak elvi alapon, meggyőződésből, hanem szüntelen gyakorlatból is. A magyar szegénységnek legnagyobb költője volt, a szociális fájdalom egy költőnél sem olyan tépő és égető, mint nála.” Majd a szenvedés költőjéről készített leltár így fejeződik be: „Most posztthumusz kötetében olvasom a többi, a szaggatott, fojtott nyögéseket, az utolsó világos pillanatok töredékeit. Ekkor már csak a tiszta, elvont kikristályosodott fájdalom maradt meg abból, akit valaha József Attilának hívtak.”¹

A kor aligha véletlenül volt oly érzékeny a fájdalom, a szenvedés szavára. Rossz előérzetek gyötörték az írástudókat, s ezért tudatában voltak annak, hogy a nagy művészek szavának súlya van. A költők nem csak azzal vívták ki a kritika elismerését, hogy nyelvüket ördögi ügyességgel forgatták. Sokkal inkább azzal, hogy birtokában voltak olyan belátásoknak, amelyekhez mi magunktól nem tudnánk eljutni. Nemcsak Bálint György tudta, hogy József Attila titkok tudója volt, amelyek egyike a szenvedés misztériuma. Szerb Antal is felismerte, hogy a költő a szenvedés tapasztalatának beavatottja volt: „Szenvedése örök rejtély marad; a patológiának valamely úttalan területére vezet — írja róla német nyelvű esszéjében. — Talán csak orvos tudná megmagyarázni, miért szenvedett, és az sem mondaná meg az igazat. »Normális« ember egyáltalán nem képes ennyi szenvedésre. Nincs is rá semmi oka. Egy ember sorsa túl kevés ahhoz, hogy ennyi fájdalmat okozzon. Csak annak kell ilyen rettenetesen szenvednie, aki valami titokzatos módon mindenkiért szenved. Talán nem pusztán frázis, hogy a hivatott költő a közösségért szenved.”²

Amikor e méltatást leírta, sem Bálint György, sem Szerb Antal nem tudhatta, hogy hamarosan ők is ahhoz a közösséghez fognak tartozni, amelynek értelmetlen és elfogadhatatlan szenvedését a tragikus halálú költő már jó előre szavakba öntötte. Bálint és Szerb ihletett mondatai mindannyiunk meghökkenését tolmácsolják, akik szembesülünk a költő verseiben elénekelt, táruló „gazdag szenvedéssel”. József Attila költészetét nem érthetjük meg anélkül, hogy ne próbálnánk megfejtetni „szenvedése örök rejtélyét”, hogy ne merítenénk abból a forrásból, amelyhez a *Nagyon fáj* költője kalauzolt el bennünket.

A szenvedésnek megvannak a nagy hősei. A keresztény mártírok sokasága, élükön Jézus Krisztussal. A korábbi hagyományból ide tartozik Jób története. A fájdalom tapasztalata ölt formát Prométheusz halhatatlan kínjában, Sziszüphosz és Tantalosz szenvedésében, a Danaidák végeérhetetlen gyötrelmeiben, Philoktétész sebében. Az *Isteni színjáték* első könyve igencsak elkényezteti a téma iránt érdeklődő olvasót. A kis magyar szenvedéstörténetben azonban József Attilának is helye van, amint erre az idézett Szerb Antal figyelmeztet: „A költő mindig arról beszélt, hogy szenved, »nagyon fáj«, nem lehet elviselni — most bebizonyult, hogy valóban nem tudta elviselni. A költészetet nemcsak a költemények teszik. A verseken kívül talán még sokkal inkább hozzátartozik az ember, aki a versek mögött áll, és a sors, amelyet az ember hordoz, vagy amelyik összezúzza őt... Költésze és sorsa... tragikus módon összefonódott... A halál hitelesítette minden leírt sorát.”³

³Uo. 1516–1517.

Bármilyen nagy szenvedő volt is József Attila, a költészetet mégis elsősorban a költemények teszik. A döntő kérdés: mi a viszony a gyötrelmes élettapasztalatok és a költői műalkotás között? Hogyan artikulálja a megpróbáltatások emberi viszontagságait a líra nyelve? A költő ezzel kapcsolatos felfogására nézve, ha közvetetten is, figyelemre méltó tanúságtétellel rendelkezünk Fejtő Ferenc jóvoltából: „»Aki dudás akar lenni« — recitálta egyszer elrövedezve, mikor megírtam róla, hogy »jobb mottót, igazabbat s jellemzőbbet nem választhatott volna« — »pokolra kell annak menni«... Félrehajtotta fejét s jobbkeze mutatóujját az ajkára tette: »Mintha én írtam volna; de mit is jelent tulajdonképpen?« Tűnődünk a zuglói estében; mit jelent e »pokol«, miféle sorsot, ígézetet, balvégzetet, hiányt; a proletáreléte-e s az éhséget, az elnyomatást-e, a szegénységet, a külvárosi éjszakák nehéz és tömör ürességét, miféle tömény tüzet, a léleknek mely járatlan tájait és sivár világát? — »A vers papírpénz — mondta váratlanul — s a szenvedés az aranyfedezete.« Homályban gubbasztottunk, abban a barna, langyos, alkonyi homályban, ahol a lélek ágyában érezheti magát s kinyújtózik. »*Nekem van fedezetem*« — mondta aztán büszkélkedve, komolykodva, kedvesen. — »*Színarany*.« S ennek örült.”⁴

⁴Fejtő Ferenc: *József Attila költésze*. Szép Szó, 1938. január–február, 68–89. In: *Kortársak József Attiláról*, i. m. 983–984.

A *Medvetánc* kötet mottóján tűnődő költő ezek szerint a remekmű szükséges feltételének tartotta a szöveg mögött meghúzódó életta-

pasztalatok értékességét, fajsúlyosságát. Meglepő, hogy ami az emberi életben inkább hiánynak, vagy ha pozitívumként tartjuk számon, akkor meg inkább tehernek számít, ebben az összefüggésben a legmagasabb rendű értékkel, a nemesfémekkel válik egyenrangúvá. Nagyon érdekes és jellemző továbbá a Marxot olvasó szocialista költőre, hogy a pénzforgalom világából választott hasonlatot az összefüggés szemléltetésére. Feltehetőleg *A tőke* megfelelő részlete szolgált számára kiindulópontként: „A papírpénz *aranyjel* vagy *pénzjel*. Viszonya az áruértékekhez csak abban áll, hogy ezek eszmeileg ugyanazokban az aranymennységekben fejeződnek ki, amelyeket a papír jelképesen érzékileg képvisel. A papírpénz csak annyiban *értékjel*, amennyiben aranymennységeket képvisel, amelyek, mint minden egyéb árumennyiség, egyszersmind értékmennységek... miért lehet az aranyat önmaga pusztá értéktelen jeleivel helyettesíteni? — kérdezi a könyv egy későbbi helyén Marx — ez a helyettesítés csak annyiban lehetséges, amennyiben az arany érme vagy forgalmi eszköz funkciójában elszigetelődik vagy önállósul” — válaszolja.⁵ A papírváltozatnak, legyen szó pénzről vagy költészetről, csak az ad értéket, hogy mögötte, láthatatlanul nemes és önmagában értékes tapasztalat rejlik, amelyet az elolvasható és megszámlálható papírjel csupán képvisel. Olyan esztétika ez, amely határozottan különbözik mindenféle formalizmustól, az esztétikai átformálás, a poétikai megfogalmazás jelentőségének egyoldalú hangsúlyozásától.

⁵Karl Marx: *A tőke, I.*
Szikra, Budapest,
1948, 139–140.

A költő barátja, Németh Andor ellenben a formalizmus álláspontjáról közelített a korpuszhoz, amelyben a fájdalom elve a legtömegebben érvényesült, a *Nagyon fáj* kötet verseihez, különös tekintettel a címadó versre: „A kielégületlenségnek állati üvöltéssé dagadó panaszzkodása, a versek személyi és tárgyi mezítelensége meghökkenítő intenzitású. A próféták óta nem panaszkodott hiányérzés hevesebben és elepedtebben, mint ezekben a zsoldári felfokozottságú panaszdalokban” — tett vallomást Németh a kötet darabjainak rá gyakorolt elementáris hatásáról, de a gondolatmenetet így folytatta: „Meg kell azonban vallanunk, bármennyire csodáljuk a költő fölényét, mellyel a lelke mélyén zsibbadó indulatokat formába töri, hogy kötetének azok a darabjai fognak meg bennünket a legkevésbé, amelyekben a legközvetlenebbül tombolja ki őrzöngéseit. Emberi méltóságunk fellázad a kiszolgáltatottság szemérmetlen lírája ellen. A szenvedésnek ez az áradó gyönyöre még művészi öltözékében is pongyolán hat, túl közvetlenül, még közvetítve is túlperzselő. E verseket olvasva önkéntelenül felszisszenünk. Mennyivel közelebb állanak hozzánk azok a versei, melyekben formáló művészete közvetettebben kényszeríti ránk élményeit.”⁶

⁶Németh Andor: *József Attila verseiről*. Szép Szó, 1937. február, 11–15.
In: *Kortársak József Attiláról*, i. m. 477–478.

A polemikus mondatokhoz három megjegyzés kívánkozik. Egyrészt itt alighanem az a megszeppent pedagógia érhető tetten, amellyel barátai a költőt ekkor már megpróbálták lebeszélni úgynevezett alvilági kalandjainak folytatásáról, a fájdalom örvényeiben való elmerülésről, tehát félreértés lenne azt gondolni, hogy

Németh tényleg kevésbé értékelte volna a *Nagyon fáj* típusú verseket a *Ha a hold süit...*-höz hasonló kompozícióknál. Másrészt, noha a szöveg észlelni látszik a „művészi öltözék” meglétét, nem bizonyos, hogy szerzője tudatában volt annak, hogy például a *Nagyon fáj*ban a költő már-már matematikai precizitással tett eleget a maga elé állított legszigorúbb formai, prozódiai, nyelvtani, kompozicionális követelmeknek, s a pongyolaság benyomását egy alaposabb formai vizsgálat megcáfolta volna. Legfontosabb azonban az, hogy József Attila Fejtő szerint nem állította, hogy a költemény a szenvedés kifejezése lenne, ahogy Németh Andornál látjuk. A fájdalom épp csak hitelesítő hatalomként mögötte áll a papírnak, s viszonyuk — legalábbis az emlékezés alapján — meglehetősen rejtélyes marad.

Németh Andor esztétikai felfogása itt a korszak másik nagy szenvedőjével, *A vad kovácsot*, a *Száz sor a testi szenvedésről* című darabot író Kosztolányival rokonítható, aki az *Esti Kornél énekében* a művész feladatául a szenvedés esztétikai legyőzését, a brutálisan támadó fájdalom játékos feloldását jelölte ki: „Ó szent bohóc üresség, / szíven a hetyke festék, / hogy a sebet ne vessék, / mikor vérző-heges még / ó hős, kit a halál-arc / rémétől elföd egy víg / álarc, / ó jó zene a hörgő / kínokra egy kalandor / csörgő, / mely zsongít, úgy csitít el, / tréfázva mímel, / s a jajra csap a legszebb / rímmel.” Kosztolányit búcsúztató versében, úgy tűnik, József Attila is engedményt tett annak a költészetfelfogásnak, amely nem választja el a szenvedés tapasztalatát annak nyelvi megjelenítésétől: „Gyémánt szavaid nem méred karáton.” Az *Esti Kornél éneke* szerzője, a homo esztétikus schopenhaueri ihletésű esztétikáját azonban, amely szerint a fájdalom legyőzésének egyetlen lehetősége, ha megszabadulva az akarat nyűgeitől, képesekké válunk a tiszta szemlélődésre, a fiatalabb költőtárs nem osztotta. Nem menekült a szenvedés elől, fölénybe sem kívánt kerülni vele szemben, hanem farkasszemet nézett vele, sőt, költészetének aranyalapjaként megbecsülte. A különbség a két költő között mindazonáltal csak viszonylagos, hiszen élete végén már Kosztolányi sem háríthatta el közvetlen érintettségét a szenvedéstől, többé nem dacolhatott vele, amint erről a *Számadás* ciklus szonettjei vallanak.

Ha József Attila álláspontjaként elfogadjuk azt, amit Fejtő Ferenc idézett emlékezése tulajdonított neki, akkor ezzel nem kevesebbet állítunk róla, mint hogy a szenvedést minden költészet egyetemes alapjaként ismerte el. Egy ilyen felfogás nem merő képtelenség, amennyiben Kosztolányival (Schopenhauerrel) még a boldogságot is meghatározhatjuk a szenvedéstől való megszabadulás élményeként. A lázadásról Szerb Antallal gondolhatjuk, hogy az a szenvedés megelégedése, rá adott reakció. A játék pedig fittyet hányás, Esti Kornél módján, a fájdalomnak. A szenvedésről mint a költészet aranyfedezetéről kifejtett véleményt mégis inkább alkalom szülte ötletnek vagy legföljebb egy lelkiállapotból kibontakozó, inkább közép-, mint hosszú távú költői programnak tekinthetjük, amely

sokat elárul József Attila beállítottságáról, a szenvedésnek gondolkodásában játszott szerepéről.

A gondolat definitív megfogalmazásával az *Eszmélet*ben találkozhatunk: „Im itt a szenvedés belül, / ám ott kívül a magyarázat. / Sebed a világ — ég, hevül / s te lelkedet érzed, a lázat.” Az idézett sorokban a külső és a belső éles elhatárolása, a külvilágból érkező stimulus és a lélek erre adott közvetlen reakciója közötti viszony képlete, mint a költő érett korszakának verseiben általában, érvényesül. A szenvedés ezek szerint közvetlen belső élmény, amely a lélekben jelentkezik. Bízvást nevezhetjük negatív érzésnek, érzelemnek. Elementáris, az evidencia erejével bíró, cáfolhatatlan tapasztalat. Valami, amitől szívesen szabadulnánk, ha módunk lenne rá. Felmerülése feljogosítja az alanyt szükséges válaszlépések megtételére.

A formula középpontját a sebláz tömör metaforája foglalja el. A kívülről érkező ártalmas behatás sebet ejt az alanyon, a seb gyulladásba jön, s a lélek a gyulladás által előidézett lázat érzékeli. Ez a láz a szenvedés. A kép végletes koncentráltságát az idézi elő, hogy a vers nem tesz különbséget ok és okozat, a világ és az általa az alanyon ejtett seb között, hanem a seb maga a világ. Ez az erős azonosítás majdnem felszámolja a verset indító különválasztást külső és belső között. A világ nem mint az alanyt kívülről körülvevő közeg helyezkedik el, hanem ennek az alanynak mintegy a peremén, annak testfelületét képezi. A „kívül” így kettős értelemben is szerepelhet. Egyrészt mint okozó, behatoló ártalmas erő, másrészt mint az alany felhámja, felülete, a rajta kívülinek közvetlenül kitett része. A kivételesen tömör kép még arról is tájékoztat, hogy égési sebről van szó. Az alany bőre, a világ maga az, ami ég, s ez az égés jelentkezik a belső tapasztalatban láz gyanánt. A negatív érzés lázként való megnevezése az érzékelés, a fiziológiai szint felé tolja el a fájdalmat, a negatív belső tapasztalat jellegét. Az érzés helyének léleként való megjelölése viszont pszichés, tehát a pusztán idegi ingerület fölé emelkedő élményként való interpretációt enged meg.

A szenvedés ilyen lélektani kategorizálását a tudatosítás folyamatának bekapcsolása is szükségessé teszi. A lélek történései sokkal inkább igényelnek magyarázatot, mint a pusztán idegi folyamatok. A magyarázat pedig aszerint artikulálódik, hogy hogyan értelmezzük a „kívül”-t és a „világ”-ot. Ha aggálytalanul támaszkodunk az *Eszmélet* más strófáira, mint ugyanazon vers részleteire, akkor a világ meghatározását megkaphatjuk a negyedik versszak értelmezése révén: „Akár egy halom hasított fa, / hever egymáson a világ, / szorítja, nyomja, összefogja / egyik dolog a másikat.” Azaz a világ a dolgok egyetemes összefüggése, amikor dolgokon minden fennálló entitást értünk. A világ ilyen meghatározását éppenséggel segítségül hívhatjuk a szenvedés gondolatának értelmezésére, de én az *Eszmélet*et versciklusnak tekintem, s a többi strófa tanulságainak közvetlen átvitelére épülő magyarázattal szemben erős fenn-

tartásaim vannak. A „kívül” és a „világ”, tehát a szenvedés magyarázatának helyei szerintem az érett életmű egészének áttekintését teszik szükségessé.

Ennek során érdemes ahhoz a latolgatáshoz visszatérni, amelyet a „pokolra kell annak menni” sor értelmezése során a költő Fejtővel együtt folytatott: „mit jelent e »pokol«, miféle sorsot, igézetet, balvégzetet, hiányt; a proletáréletet-e s az éhséget, az elnyomatást-e, a szegénységet, a külvárosi éjszakák nehéz és tömör ürességét, miféle tömény tüzet, a léleknek mely járatlan tájait és sivár világát?” A test kínjairól van szó? a lélek gyötrelmeiről? a jelen próbatételeiről? a múltból, a gyerekkorból kísértő sérelmekről? a magányos, elszigetelt egyén fájdalmairól, vagy valamely közösséggel megosztott szenvedésről? Annyit már kezdetben is megállapíthatunk, hogy a szenvedés József Attila költészetében több volt esetleges témánál, sőt, több rendszeres motívumismétlésnél is. Az *Észméletben* megfogalmazott képlet az életműben a világmagyarázó elv szerepét töltötte be. Mint ilyen, a költői világnézet egyik legfontosabb építőeleme lett, és vegyi reakcióba lépett az érett korszak vezérfogalmaival: a boldogsággal, a lázadással, az autonómiával, a vággyal, a nélkülözéssel, a bűnnel, a szolidaritással, a betegséggel és társaival. Miben állt tehát a József Attila-i szenvedés és milyen magyarázatokat találunk az életműben a „világ” égésére, mi a lélek lázának külső oka?

A költő kezdetől tisztában volt vele, hogy a fájdalmak világa a költészet legsajátabb birtokának tekinthető, hogy a líra a szenvedés megfogalmazásának par excellence közege. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a szenvedés miatti lamentáció lírai közhely, s amely költő száját panaszra nyitja árvasága, szerelmi csalódása, magánéleti kudarc, betegsége vagy bármely más őt sújtó csapás miatt, járt utat választ. Akkor is, ha nem saját fájdalmát panaszolja, hanem mások szenvedése láttán fogalmazza meg mondandóját. József Attila költészetének kísérletező szakaszában írott versei között akadnak szenvedés-elvű remekművek, mint a *Tiszta szívvel*, de az adott keretek között csak azokat az általánosabb szenvedés-képleteket vehetjük sorra, amelyek tartósan és szilárdan jelen voltak József Attila érett korszakában, pályája utolsó tíz évében.

Az első fájó pont, amelyhez hozzányúlunk, a szegénység, a nélkülözés köre, s mindazok a testi, tárgyi következmények, amelyek az alacsony származásból, az öröklött szűkölködésből adódtak: a több napos koplalások, az elégtelen táplálkozás, a hajléktalansággal határos hányattatások az otthon hiányában, a létbizonytalanság számos más megnyilvánulása, s ennek lelki vonatkozásai: a szeretetlenség, a rideg bánásmód, a kiszolgáltatottság érzése. E tapasztalatra olyan magyarázat kínálkozott, amely az egyéni szenvedés tüneteit a világ állapotára, a kapitalista társadalmi berendezkedésre vezette vissza. Nemcsak *A tőkében* olvashatott erről a költő, hanem a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* is, amely már 1932-ben a szemha-

⁷Karl Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*, 42. kötet 1844–1848. Kossuth, Budapest, 1981, 49., 51.

⁸Friedrich Engels: *A munkásosztály helyzete Angliában*. In: *Marx-Engels Művei*, 2. kötet 1844–1846. Kossuth, Budapest, 1958, 246.

tárára került: „Smith szerint — írja itt Marx — nem boldog az a társadalom, amelyben a többség szenved, minthogy pedig a társadalom leggazdagabb állapota a többség e szenvedéséhez, és minthogy a nemzetgazdaság (egyáltalán a magánérdek társadalma) e leggazdagabb állapothoz vezet, így tehát a társadalom *boldogtalansága* a nemzetgazdaság célja... A társadalom hanyatló állapotában a munkás szenved a legsúlyosabban.”⁷

Feltehető, hogy a költő olvasta Engels: *A munkásosztály helyzete Angliában* című munkáját, amely nem más, mint megrendítő szociográfiai leírás az ipari forradalomnak a munkásság életszínvonalára gyakorolt pusztító hatásáról: „És ha egyszer saját szemünkkel láttuk, hogyan szenvednek ezek a szerencsétlenek, ha megfigyeltük őket szűkös étkezésük közben, és láttuk, hogyan roskadnak össze a betegségtől és munkanélküliségtől, olyan rettenetes esettség és nyomor képe tárul fel előttünk, hogy ennek a nemzetnek, a mi nemzetünknek szégyenkeznie kell, hogy ilyesmi lehetséges” — idézi például Engels egy angol lelkész szavait.⁸

Kerek magyarázat volt ez, amely mindenek előtt lehetővé tette, hogy személyes szenvedésének terheit a költő ne egyedül hordozza, hanem megossza egy egész közösséggel, s azt is, hogy a fájdalom-élet egy állásfoglalással, kritikával, jövőképpel, programmal rendelkező világnézet belső áramkörébe kapcsolja be. Így született meg az *Elégia*ban a „gazdag szenvedés” paradoxona, így alakultak ki a fájdalom olyan alakváltozatai, amelyek aszketikus jelleget öltöttek, sőt, a mártírium, az önként vállalt kínok kategóriájába sorolhatók, mint a *Külvárosi éj* záró szakasza: „Szegények éje! Légy szemem, / füstölögj itt, a szívemen, / olvaszd ki bennem a vasat.” Markáns, határozott magyarázat volt ez, amely nemcsak a szenvedők közösségtudatát alapozta meg, de ellenséget is kijelölt: a kizsákmányolókat, elnyomókat, a többség szenvedésének felelőseit, akiket egyetlen általánosító gesztussal a boldogok, élvezkedők, a szenvedők munkáján élőködők közösségévé homogenizált.

Ez a magyarázat, életrajzilag bármennyire is jól alátámasztható, bármennyire indokolható volt, korlátokat emelt a gondolkodás elé, sematikussá szikkasztotta ki a világlátást. A kollektív panasz mindvégig táplálta ugyan József Attila képzeletét, amint ezt az 1937-es *Hazám* szonettciklus „Ezernyi fajta népbetegség, / szapora csecsemőhalál, / árvaság, korai öregség, / elmebaj, egyke és sivár // bűn, öngyilkosság, lelki restség” sorai bizonyítják. Ám a költő hamarosan szükségét érezte annak, hogy a lélek lázáról szóló magyarázat keresésében különböző irányokban átlépje a társadalmi szenvedés sémájának határait.

Az egyik irány a saját testbe vezet, amely a lélekhez képest maga is külső instancia. A szenvedés forrását a testben lokalizálni a fájdalom tranzitív eredetének elmetszését, a világba vezető okának felszámolását jelentené, s többnyire azzal a következménnyel járna, hogy a kín a maga meztelenségében, semmiféle értelemmel, céllal,

rendeltetéssel nem ruházható fel: „Éreztem, forgó, gyulladósos / gyomor a világ is és nyálkás, / gyomorbeteg szerelmünk, elménk / s a háború csak véres hányás” — olvassuk a gyomorbaj tüneteinek a világra vetítését a *Végül* című versben. A redukcióban azonban a költő nem ment el a végső határig. Itt is rámutatott a szenvedésnek a testhez képest is külső, társadalmi okára: „Két naponként csak egyszer ettem / és gyomorbajos lett belőlem”, s így találta meg a kivezető utat a lázadás, mint végső megoldás felé: „köszörülöm a kasza élit”.

⁹József Attila: *Rapaport-levél*. In: „*Miért fáj ma is*”. *Az ismeretlen József Attila*. (Szerk. Horváth Iván és Tverdot György.) Balassi Kiadó, Budapest, 1992, 371.

¹⁰József Attila: *Az ifjúság nemi problémái*. In: *József Attila Összes Művei III. Cikk, tanulmányok, vázlatok*. (Sajtó alá rendezte Szabolcsi Miklós.) Akadémiai, Budapest, 1958, 130.

A pszichoanalitikus tájékozódás kialakulása és megerősödése a közvetlen társadalmi magyarázathoz való kötöttség további lazítását idézte elő. A Rapaport Samuval folytatott terápia során az ok-sági lánc megfordult: emésztőszervi betegségeit, tehát a külső, testi kénjait neurózisára, tehát lelki okokra vezette vissza, s így olyan képletet alakított ki, amelyet az „Im ott a szenvedés kívül, ám itt belül a magyarázat” formulájával fejezhetett volna ki. A lélek betegsége a testi szenvedés oka. Ez a megfordítás azonban részleges maradt, mert a költő a lélek betegségét freudomarxista logikával végső soron a társadalom betegségére, a polgári társadalom hibás működésére vezette vissza: „Egy beteg világ rámkényszerít egy vallhatatlan beteges világfölfogást és aztán azt mondja rám, hogy beteg vagyok” — írja a Rapaport-levelekben.⁹ „A parapatia, az idegesség bacillusa az áru és a magántulajdon” — olvassuk az egyik kéziratban maradt vitacikkében.¹⁰

A mélylélektan közbeiktatása mégis a szenvedés elvének látványos elmélyítése irányában hatott. A testi szenvedésről nyújtott legmegrendítőbb látteleletében, a [*Szól a szája szólítatlan...*] kezdetű töredékben a fájdalmak forrásaként a „zsigereit zsugorgató” erkölcsöt interpellálta: „csigolyáim ne csikorgasd / fürtöm tövét ki ne forgasd”, a polgári morál ártalmas hatásának tudta be elviselhetetlen lázát: „Mintha égnék, láng jár végig, / lábujjamról lobog égig / ne nyisd meg az oldalamat / kicsordul a forralt kőnek / vashaló való váladéka.” A külső magyarázat mozgásterét az a diszharmonikus szerelem tágította tovább, amely a költőt Gyömrői Edithez, második terapeutájához láncolta. Utolsó kötetének címadó verse, a *Nagyon fáj* elsőprő erővel tett a lélek szenvedéseinek külső okává egy minden társadalmi összefüggéstől független magánemberi sérelmet: a szerelmi vágy visszautasítását.

A pszichoanalízis más irányokban is kiterjesztette a külső magyarázat terét. Bekapcsolta az érzelmek, gondolatok körforgásába a távoli személyes múlt traumatikus élményeit, amelyek az anya és a család köré szerveződtek. Az anya korai haláláért felelőssé tette ugyan a tőkét, amely a mosónő „törékeny termetét megtörte”. A gyermekkorban elszenvedett sérelmek, megaláztatások közvetlen felelőseiként azonban a nekik kiszolgáltatót gyermeket verő, bántalmazó felnőtteket jelölte meg, legyenek azok idegenek, mint a *Levegőt!*-ben vagy a saját édesanyja. A makacsul ismétlődő képzet mögött a sze-

mélyes tapasztalaton túl magyarázatként éppúgy megtaláljuk Freudnak a költő által sajátosan értelmezett *Gyereket vernek* című tanulmányát, mint Ivan Karamazov nevezetes monológját. Soha tragikusabb és József Attilára jellemzőbb rímet, mint a „gyermek”-re felelő „vernek” igét! A kiszolgáltatott gyermek öncélú kínzásának legmegrázóbb feldolgozását az *Iszonyat* című versben találjuk.

A szenvedés teljesen új dimenziója nyílt azokban a részletekben, amelyekben a kényszereknek alávetett alany alig elviselhető szadisztikus képzelgésekben kompenzálta a rajta esett sérelmeket: „Segítsetek! Ti kisfiúk, a szemetek / pattanjon meg ott, ő ahol jár. // Ártatlanok, / csizmák alatt sikongjatok / és mondjátok neki: Nagyon fáj.” A szenvedésnek az a válfaja volt ez, amelynek nem elszenvedője, hanem oka az én. E válfaj nem korlátozódott a fantázia körére, hanem behatolt az emlékezés tartományába is. Megjelentek a felelősségérzet, a rossz lelkiismeret, sőt az önvád megnyilvánulásai, és nemcsak az anyával szemben elkövetett gyermekkori bűnök miatt, hanem tágabb körben is: „Dacból sem fogtam föl soha / értelmét az anyai szónak. / Majd árva lettem, mostoha / s kiröhögtem az oktatómat.” Itt és az ehhez hasonló helyeken maga az én vált mások szenvedésének külső okává.

A szenvedésről mint másoknak okozott fájdalomról szerzett tapasztalatból váratlan nyereségek származtak. Az önismeret felnövesztette az énben a felelősségtudatot, az önbírálat készségét és a képességet az elkövetett hibák vagy bűnök megbánására, a belátást és a megértést. A szenvedésről adott magyarázat ezen a ponton áttörte a társadalmat alkotó antagonisztikus osztályokról kialakított, a költő gondolkodását mélyen átható előföltevést, s gondolkodása eljutott a szenvedés egyetemes uralmáról kifejtett schopenhaueri elmélethez. „...s a fájdalom ágai benned, mint mindenki benn, / elkövesednek” — fordult az általa korábban ádázul támadott, igazságtalanul megbántott Babitshoz, a közösen átélt fájdalom tudatában a társadalmi helyzetük ellentétességéről való tudását is felfüggesztve: „Így él a gazdag is, szegény is, / így szenvedünk te is meg én is.”

Igazat kell tehát adnunk a tanulmány címét adó Bálint Györgynek és ugyanezt a felismerést megfogalmazó Szerb Antalnak. József Attila a huszadik századi magyar költészetben a szenvedés egyik legnagyobb költője volt. Legintenzívebb a fájdalom átélésében, leg-tökéletesebb a gyötrelmek költői megfogalmazásában és legösszetettebb, legelmélyültebb a szenvedésre adott magyarázatokban. Kortársai közül a kései Kosztolányi, Babits, és utódai közül Pilinszky említhető csupán vele együtt.